

نظری مجمل به حساب جمل

محسن ذاکر الحسینی (پژوهشگر فرهنگستان زبان و ادب فارسی)

حساب جمل در ادب فارسی موضوعی است که تا کنون تحقیق علمی جامعی درباره آن صورت نگرفته است. اخیراً کتابی نسبتاً مفصلاً به نام حساب جمل در شعر فارسی و فرهنگ تعبیرات رمزی^۱ منتشر شده که حاصل بیست و پنج سال تلاش و تحقیق مؤلف آن است. در این کتاب علاوه بر مقدمه مؤلف، یادداشتی از عبدالحسین نوائی آمده است. در مقدمه کتاب به انگیزه مؤلف، ماده تاریخ سازی، پیشینه ماده تاریخ، شیوه محاسبه ماده تاریخ و منابع مورد استفاده مؤلف اشاره شده است. در این مقدمه آمده است: «در محاسبات حساب جمل، نام جلاله «الله» را با دو لام آن به حساب می آورند...؛ زیرا دو حرف لام آن نوشته می شود و بدون تشدید است. جای تعجب است که در نسخ خطی و چاپی قرآن و در هر کتاب دیگر که نام جلاله «الله» آمده است، تشدید هم بر آن قرار داده اند که به نظر نگارنده زاید است» (ص یب). این نظر را داعی الاسلام نیز، در اعتراض به رسم الخط این کلمه، نوشته است، با این تفاوت که او اعتقاد دارد یکی از دو لام «الله» زاید است و کلمه را باید به صورت «الله» نوشت (← فرهنگ نظام، ذیل «الله»). اما، هیچ یک از این دو وجه معتبر نیست؛ زیرا لفظ جلاله «الله» مرکب است از «ال» (نشانه تعریف) و «لاه» (قس: لاهوت) که لام حرف تعریف در مواجهه با حرف شمسی (لام «لاه») از تلفظ (نه از کتابت) ساقط و حرف بعد مشدد شده و لذا تشدید و حرف لام

(۱) مهدی صدری، مرکز دانشگاهی، تهران ۱۳۷۸، ۵ + ۲۱ + ۴۳۳ صفحه.

هیچ یک زاید نیست و صحیح ترین شکل کتابت کلمه، همان صورت متداول «الله» است. کتاب شامل دو بخش است. مؤلف در بخش اول، با عنوان «حساب جمل در دانش و فرهنگ فارسی»، پس از مروری، کمتر از حد انتظار، بر تاریخچه حساب جمل، بیشتر به ماده تاریخ‌هایی پرداخته است که به نحوی با موضوع تناسب دارد. وی کسایی مروزی را آغازگر ماده تاریخ‌هایی دانسته که اعداد ریاضی را به صورت ارقام فارسی بیان کرده است و مسعود سعد سلمان را آغازگر ماده تاریخ‌های ابجدی ساده و خواجوی کرمانی را آغازگر ماده تاریخ‌های ابجدی معنی‌دار معرفی کرده که درستی مورد اخیر جای تردید است.

قسمتی از این بخش به تعمیمه و انواع آن (لغز، معما و تعمیمه جملی) اختصاص دارد و در ضمن آن، رساله منظوم معما سروده میر حیدر کاشانی، در سال ۹۸۰ هجری، آمده است. مفصل‌ترین مبحث این بخش «تعمیمه جملی» است که اقسام آن به تفصیل آورده شده است و بهتر بود همه آنها، با نام اصطلاحات حساب جمل و با حداقل توضیحات و امثله، در فصلی جداگانه قرار می‌گرفت. در بخش‌های دیگر، چند صنعت از صنایع لفظی شعری (عقد، طرد و عکس، قلب‌مربع، ردالمطلع و توشیح) و کاربرد این صنایع در فن ماده تاریخ‌سازی بیان شده است. سپس، مؤلف شکل‌های متعدد ساختن ماده تاریخ، سروده‌های تمام تاریخ (قصیده، قطعه، مثنوی، رباعی و ترکیب‌بند)، نمونه‌های برجسته ماده تاریخ و نثر جملی را، با ذکر نمونه، بررسی کرده است.

در بخش دوم، «فرهنگ تعبیرات رمزی»، مؤلف تعبیرهای رمزآمیز ماده تاریخ‌ها را گردآوری کرده اما، به نظر می‌رسد، با توجه به مباحث مفصل بخش اول، وجود این فرهنگ دویست صفحه‌ای حشو باشد، زیرا:

۱. اکثر مدخل‌ها را می‌توان ذیل یک مدخل اصلی قرار داد. مثلاً مدخل‌های «آب از چشم اهل مجلس کم»، «آب برداشتن»، «آب حیات برداشتن»، «آب کوثر برداشتن»، «آفتاب از سر کلاه افکندن»، «ارمغان لاجواب»، «از پا افتادن اجتهاد»، «از جای جستن خرد من»، «از جمع رفتن»، «از جمع یکی برون آمدن»، «از چراغ انجمن دود برآمدن»، «از میان رفتن ظلم»، «افتادن»، «افزون دیدن»، «افسر انداختن آفتاب»، «افسر سروش بر زمین زدن»، «افسر شرع افتادن»، «افسر فضل افتادن»، «افکندن»، «الف بردن»، «الف کشیدن»، «انداختن»، «اول»، «از حرف آ-الف»، را می‌توان در ذیل مدخل «اخراج» قرار داد.

هم‌چنین، در ذیل برخی از مدخل‌ها چند یا چندین عنوان فرعی ثبت شده، که حرف اول آنها جز حرف اول مدخل است، و اگر همه آنها ذیل یک مدخل اصلی قرار گیرد، شمار کثیری از مدخل‌ها حذف خواهد شد.

۲. بیشتر تعریف‌ها، شواهد و شرح آنها، در ذیل مدخل‌ها، تکراری است و همه آنها در بخش اول به تفصیل آمده است. معدود شواهد غیر مکرر را نیز می‌توان به همان بخش افزود.

یکی از ویژگی‌های این کتاب، در برداشتن شواهد فراوان است که غالباً در مواد التواریخ هم آمده است. بسیاری از آنها زیبا و خواندنی است و برخی همانند سروده‌های تمام تاریخ و شش رباعی محتشم در جلوس شاه اسماعیل دوم صفوی که ۱۱۲۸ ماده تاریخ از آن به دست می‌آید، حیرت‌انگیز است. البته در بین این شواهد منظوم که بیشتر آنها از آثار شاعران کاشان انتخاب شده، نمونه‌های سست و کم‌ارزش هم دیده می‌شود که بعضاً از اختلال وزن و قافیه نیز عاری نیست؛ مانند این ماده تاریخ:

جان منصوری ما یحیی‌خان کرد پرواز به گلزار جنان
مادر اربابی توران‌خانم پدر مؤمن او عباس‌خان
چون که پرسید «موفق» ز خرد سال رحلت به جنانش ز جهان
گفت با «وای» جوابش بپیرد «جان منصوری ما یحیی‌خان»

با توجه به غنای نسبی کتاب از شواهد، ماده تاریخ‌های مهم و زیبای دیگری نیز در مواد التواریخ، زنبیل، هدیه العارفين، دانشمندان و سخن‌سرایان فارس آمده است که می‌توان به این مجموعه افزود؛ از جمله، تاریخ‌های ولادت علی بن موسی الرضا(ع)، ولادت امام عصر(ع)، کشتن حسین بن منصور حلاج، خروج حسن صباح در قلعه الموت قزوین، اعدام لطفی رومی، عزل میرزا تقی خان امیر نظام، صدور فرمان مشروطیت به دست مظفرالدین شاه و افتتاح مجلس («عدل مظفر» = ۱۳۲۴ هجری)، وزارت حاجی میرزا آقاسی، درگذشت فصیح‌الملک شوریده شیرازی. ضمناً عنوان برخی از آثار ماده تاریخ تألیف آنهاست؛ مانند نثار الملک (= ۸۷۲ هجری) و مصرحة الاسماء (= ۸۷۲ هجری) از قاضی لطف‌الله حلیمی و مجموعه مترادفات (= ۱۲۹۱ هجری و = ۱۸۷۵ میلادی) از محمد پادشاه.

مؤلف در مقدمه کتاب تصریح کرده که مواد التواریخ، تألیف مرحوم حسین نخجوانی

(تبریز ۱۳۴۳) و تذکره نصرآبادی، به تصحیح مرحوم وحید دستگردی (تهران ۱۳۱۷)، منابع اصلی وی بوده و از کثرت غلط‌های مطبعی این دو کتاب شکایت کرده است. وی از نسخه خطی تاریخ راقم سمرقندی معروف به تاریخ کثیره، تألیف میرسید شریف راقم سمرقندی، به سال ۱۱۱۳ هجری (تاشکند، ۱۳۳۲ قمری، در حاشیه تحفة الاحباب واضح بخاری)، به عنوان منبع سوم خود یاد کرده است. در کتاب‌نامه نیز، هشتاد و هفت منبع چاپی و بعضاً خطی ذکر شده است که از آن میان، مؤلف، به جز منابع سه‌گانه مذکور، بیش از همه از خلاصه الاشعار تقی الدین کاشی؛ دستور معما سروده میررفیع‌الدین حیدر طباطبایی کاشانی؛ تذکره شعرای کشمیر محمد اصلح میرزا؛ دیوان نجیب کاشانی؛ دیوان سنا (جلال‌الدین همایی) و نغمه‌های قدسی سروده‌های شادروان غلامرضا قدسی، سود جسته است.

در فنّ مادّه تاریخ‌گویی، منابع متعدّد دیگری هم وجود دارد که بیشتر آنها نسخه‌های خطی نادر است و دست‌یافتن به آنها چندان آسان نیست، اما اطلاع از آنها سودمند تواند بود. از این منابع به رساله‌های تخصصی ذیل اشاره می‌توان کرد: حساب جمل و جدول ستینی (خطی)، تحریر ۷۸۰ هجری، تبریز، کتابخانه ملی، ش ۳۶۴۲ (منزوی، ۱۶۷/۱)؛ حساب جمل و جدول ستینی (خطی)، تحریر سده ۱۱، تهران، کتابخانه ملک، ش ۳۲۰۷/۵، گویا متفاوت با رساله قبل (همان‌جا)؛ تنقیح الاعداد و ترفیه الاعداد (خطی)، از محمدیوسف رزمی رومی، به نام امیر شایسته‌خان، تحریر سده ۱۱، همان‌جا، ش ۸۷۳ (همان، ۱۵۴)؛ تاریخ ترکستان (خطی)، از محمدامین پسر میرزازمان بخاری (اشاره صدری در مقدمه)؛ گلشن خیال (خطی)، در زمان محمد معظم بهادرشاه (۱۱۱۹-۱۱۲۴ هجری)، لاهور، مجموعه شیرانی دانشگاه، ش ۴۲۶۲/۱۲۰۹ (فهرست مخطوطات شیرانی، ۵۴۱/۳)؛ صحایف المورخین (خطی)، از شریف محمدصالح چرتهاولی، تألیف ۱۱۲۶ هجری، شکارپور، گرهی یاسین، گوشه ادب، صلاح‌الدین ۲۱۱ (فهرست مشترک، ۷۲/۱۰)؛ زبده التّواریخ یا خلاصه التّواریخ (خطی)، از محمد رحیم، تألیف سده ۱۲، اسلام‌آباد، کتابخانه گنج‌بخش، ش ۳۱۱۳ (همان‌جا)؛ تواریخ بی‌بدیل (خطی)، از سناته سنگه «بیدار»، بخش عمده آن گردآوری ۱۱۷۱ هجری، کراچی، انجمن ترقی، ش ۳ق ۲۹۵ (همان، ۱۱۲۳/۸)؛ منتخب الاعداد (خطی)، از نوازش علی‌خان شیدا، تألیف ۱۲۱۲ هجری، پاکستان، موزه ملی، ش ۱۹۶-۱۹۶۸ N. M. (فهرست موزه ملی پاکستان،

(۴۵۶)؛ رساله در بیان تاریخ (خطی)، تألیف ۱۲۳۷ هجری، لاهور، مجموعه شیرانی، ش ۳۳۶۶/۳۶۲/۲ (فهرست مخطوطات شیرانی ۵۴۰/۳ و ۶۶۵/۳)؛ میزان تاریخ (خطی)، از موهن لال جایسی کایسته، تألیف ۱۲۶۱ هجری، پاکستان، موزه ملی ش ۱۹۳-۱۹۷۱ M.N. (فهرست موزه ملی پاکستان، ۴۵۶)؛ مجمع التواریخ (خطی)، از حافظ غلام محیی الدین کنجاهی فرزند محمد صالح، تألیف پیش از ۱۲۸۴ هجری، لاهور، یکی در چاه میران، کتابخانه محمد اقبال مجددی، دیگری در کتابخانه دکتر وحید قریشی (فهرست مشترک، ۷۶/۱۰)؛ مفتاح التواریخ (سنگی)، از تاسم ولیم بیل، ۱۲۸۴ هجری، کانپور (اشاره صدری در مقدمه)؛ جدول التاریخ (خطی)، از منولال راقم، تألیف ۱۲۸۵ هجری، لاهور، مجموعه شیرانی، ش ۶۳۲۲ (فهرست مخطوطات شیرانی، ۵۴۰/۳)؛ ام التواریخ (خطی)، از حسین علی فرحت، تألیف ۱۲۸۹ هجری (فهرست مخطوطات محمد شفیع، ۳۳۸)؛ مرآت الصنایع (خطی)، گویا از فیض الله خان دهلوی، تألیف سده ۱۲ یا ۱۳، لاهور، کتابخانه عمومی پنجاب، ش ۹۰۲ فیض - ۴۷۰ فیض (فهرست مشترک، ۷۸/۱۰)؛ بدیع التواریخ (خطی)، از میرزا محمود خان بن زین العابدین مشهور به «نعمت فسایی»، تحریر مؤلف، تهران، کتابخانه مجلس، ش ۸۶۷۵۱ (رؤیت نگارنده)؛ گلبن تاریخ، تألیف ۱۳۱۳ قمری (نشر دانش، ش ۹۳، ص ۷۱)؛ گنجینه تاریخ (خطی)، ناشناخته، مجموعه محمد شفیع، ش ۳۸۷/۳۳۶ (فهرست مخطوطات محمد شفیع، ۳۳۷)؛ کان تاریخ (نشر دانش، همان جا)؛ افاده التاریخ (همان جا)؛ آینه تواریخ (همان جا)؛ مساوی الاعداد (همان جا)؛ نسخه التواریخ (بی نشان)، از میرزا اسماعیل خان دبیر تفرشی، درگذشته ۱۳۲۲ قمری (مواد التواریخ، ی)؛ منتخب التواریخ (گویا در همین فن)، از حاج محمد هاشم خراسانی (همان، ۱۶۵)؛ استخراج تاریخ نظم (چاپی)، از محمد ابراهیم خلیل الاحمد جامی، ۱۳۳۷ شمسی، کابل (نشر دانش، همان جا)؛ کشف المواد، از شوریده شیرازی (دانشمندان و سخن سرايان فارس، ۳۳۱/۳)؛ تواریخ ناظم (خطی)، از محمد ابراهیم ناظم یاسینی شکارپوری، تألیف پیش از ۱۳۸۴ قمری، شکارپور، گرهی یاسین، مولانا محمد ابراهیم (فهرست مشترک، ۷۹/۱۰)؛ اعجاز التواریخ (خطی)، از سید شریف احمد شرافت نوشاهی، تألیف ۱۳۸۶ قمری، گجرات، کتابخانه نوشاهی ساهنیال (همان جا)؛ اعداد التاریخ (خطی)، از همو، همان جا، ش ۲ و ۳ (همان، ۸۰/۱۰).

هم چنین یواقیت العلوم و دراری النجوم؛ رساله های منظوم و مثنوی میر حسین نیشابوری،

عبدالرحمان جامی، شرف‌الدین علی یزدی، شهاب‌الدین احمد حقیری هروی در فنّ معماً؛ بیاض صغیر بلگرامی (کراچی، شرف‌آباد، ولی‌احمد بلگرامی)؛ تجربه‌الاحرار و تسلیة الابرار عبدالرزاق بیگ دنبلی «مفتون»؛ مکارم الآثار میرزا محمدعلی معلم حبیب‌آبادی؛ تذکرة القبور سیّد مصلح‌الدین مهدوی؛ «مادّه تاریخ‌سازی»، ابوالقاسم سحاب (یادگار، سال ۴، ش ۵)؛ تذکرة دویت سخنور علی نظمی و دیوان گلچین (احمد گلچین معانی) که در هر یک فصلی درباره حساب جمل یا نمونه‌هایی ارزنده آمده است.

حساب جمل در شعر فارسی اگرچه به لحاظ توجه خاص به موضوع و تلاش مؤلف در گردآوری شواهد و حلّ و محاسبه ماده تاریخ‌ها و گاه اصلاح آنها شایان تحسین است، اما از لحاظ تدوین قواعد و مفاهیم این فن کمبودهایی دارد و نیاز پژوهنده را کاملاً برآورده نمی‌کند. به عنوان مثال اصطلاحات مهمّ «جمل صغیر» و «جمل کبیر» و تعریف آنها را در هیچ جای این تألیف نمی‌توان یافت و حتّی معنای کلمه «جَمَل» یا «جُمَل» و وجوه تلفظ آن در این کتاب نیامده است؛ حال آن‌که پیشینیان برای هریک از حروف ابجد و ترکیب‌های آنها (ابجد، هوز، حطّی...) نیز معانی و تفاسیری مقرر کرده‌اند که خود خاستگاه نوعی بینش کلامی بوده است و پرداختن به آنها در چنین کتابی ضرورت داشت.

تجدیدنظر کلی در سازمان‌دهی فصول این تألیف، حذف بخش دوم و ادغام مباحث غیر مکرّر در فصول پیشین، تکمیل و تفصیل تاریخچه حساب جمل^۲، استفاده از دیگر منابع تخصصی و غیر تخصصی، توسعه شواهد و اجتماع آنها با نظمی تاریخی یا الفبایی، تفکیک شرح و محاسبه شواهد از متن، افزودن فصلی برای اصطلاحات فنّ مادّه تاریخ، توجه به تواریخ غیر منظوم و تواریخ غیر فارسی، اصلاح خطاهای مطبعی و افزودن فهرست اشعار ضرورتی انکارناپذیر است که البته ارزش فواید حاصله از کتاب و ارج نهادن به همّت مؤلف را نفی نمی‌کند.

در تقریظ عبدالحسین نوایی آمده است: «آنچه کار آقای مهدی صدری را دشوارتر می‌کند، این است که ایشان پیشاهنگ این طریق‌اند و معمولاً پیشاهنگان دچار مشکلات دور از تصوّر خواهند شد و زحمت فراوان خواهند برد تا راه را برای دیگران هموار کنند.

۲) مقاله فاضلانۀ «تاریخچه ابجد و حساب جمل در فرهنگ اسلامی»، به قلم مصطفی ذاکری (معارف، شماره پیاپی ۵۰)، بخش عمده‌ای از این نقیصه را جبران می‌کند.

به همین جهت دشواری‌های کار ایشان بیشتر بوده، زیرا نمونه‌ای و رهنمودی نداشته‌اند و پیش از این کسی در این وادی گام نهاده و کتاب موادالتواریخ حاج حسین آقا نخجوانی هم مجموعه‌ای مشوش از مادّه تاریخ‌هاست نه بیان مشکلات معماها و مادّه تاریخ‌ها و از آن گذشته هیچ مرجعی و سندی هم در کتاب مرحوم نخجوانی به دست داده نشده است. بی‌مهری مشهود در این کلام نسبت به اثر نفیس شادروان حسین نخجوانی، مرا بر آن داشت که در پایان فصلی کوتاه در معرفی موادالتواریخ بیفزایم.

موادالتواریخ

یکی از بهترین و مفصل‌ترین آثاری که در فنّ مادّه تاریخ نگارش یافته، موادالتواریخ تألیف شادروان حاج حسین نخجوانی، از ادیبان و نسخه‌شناسان بنام خطّه تبریز، است که نام کتاب، سال آغاز تألیف آن را (= ۱۲۹۹ شمسی) نشان می‌دهد و علیرضا وقایعی «رضایی» ماده تاریخ اتمام آن را در عبارت «سفینه فی السّفینه» (= ۱۳۲۱ شمسی) یافته است. مؤلف حدود بیست‌وسه سال و به قول شادروان مینوی سی سال در گردآوری مندرجات کتاب کوشیده است. وی در دیباچه کتاب به انگیزه تألیف و روش کار خود اشاره کرده و آن‌گاه از تاریخچه حساب ابجد، سیر تکامل آن، نحوه محاسبه مادّه تاریخ و دقایق مربوط به آن موجز و فشرده سخن گفته و تاریخ آغاز این فن را به اوایل عصر اسلامی رسانیده است.

متن کتاب به چهارده سفینه تقسیم شده و هر سفینه به یکی از موضوعات عمده فنّ مادّه تاریخ اختصاص دارد. سفینه اول در ولادت بزرگان و مشاهیر، سفینه دوم در جلوس و ظهور سلاطین و امیران و وزیران، سفینه سوم در جلوس سلاطین هند و عثمانی، سفینه چهارم در ورود سلاطین و مهمانان، سفینه پنجم در جشن‌های عروسی، سفینه ششم در تسخیر ممالک و فتوحات بلاد، سفینه هفتم در رحلت بزرگان و مشاهیر، سفینه هشتم در وفات سلاطین و امیران و وزیران، سفینه نهم در وفات شاعران و عارفان و خوشنویسان و هنرمندان، سفینه دهم در حوادث روزگار، سفینه یازدهم در تألیف کتب و طبع آنها، سفینه دوازدهم در بنای امکنه و عمارات مذهبی و تاریخی و علمی، سفینه سیزدهم در بنای امکنه و عمارات دولتی و عمومی، سفینه چهاردهم در وقایع متفرقه. در هر سفینه صدها نمونه زیبا، تقریباً با نظمی تاریخی، از قدیم تا زمان تألیف کتاب

گردآوری شده و موارد دشوار شرح داده شده و بعضاً به مآخذ مؤلف نیز اشاره شده است. خواننده مواد التواریخ هزاران ماده تاریخ خواندنی و مهم را یک جا در اختیار دارد که گاه از آنها فواید تاریخی منحصری حاصل می شود.

بنابر آنچه گفته شد، مواد التواریخ، به رغم فحوای تقریظ حساب جمل در شعر فارسی، مشوّش نیست زیرا با نظام موضوعی ویژه‌ای تنظیم شده و در آن مشکلات معماها و ماده تاریخ‌ها بیان شده است. قواعد کلی این فن در دیباچه مؤلف ذکر شده و موارد دشوار نیز، با ذکر مرجع و سند، در ضمن متن شرح شده است.

در باره خطاهای مطبعی مواد التواریخ و بعضاً اشتباه در محاسبه تواریخ، شکوه مؤلف حساب جمل در شعر فارسی کاملاً بجاست و مرحوم نخجوانی هم بر آن اذعان داشته است. چاپ سربی این کتاب در ۱۳۴۳ شمسی، در ۱۸+۸۳۶ صفحه، به قطع وزیری، در کتابفروشی ادبیّه تبریز، به چاپ رسیده است. شادروان مجتبی مینوی مقدمه‌ای کوتاه بر این کتاب نگاشته و شادروان جلال الدین همایی «سنا» ماده تاریخ طبع آن را (= ۱۳۸۴ قمری) در ضمن قطعه‌ای چنین گفته است:

سال طبعش را طلب کردم «سنا» تاریخ گفتا «جاودانی زنده شد نام حسین نخجوانی»

